

KINDA ISTVÁN

IPAR ÉS NÉPMŰVÉSZET HATÁRÁN: SÍRKŐFARAGÓK MŰVÉSZETE A KIS-KÜKÜLLŐ MENTÉN

K I V O N A T: A hagyományos felfogás szerint a sírjel a halott sírjára helyezett új test – fejfa, bálvány –, ahová a lélek megtérhet. Díszítése a halott nemét, korát, rangját, foglalkozását jelezte, az írástudás elterjedésével pedig a szimbólumok nyelve egy új médiummal egészült ki, a prózai vagy verses epitáfiumokkal. Viszonylagos késői megjelenése ellenére a kő sírjel nagy változáson ment át egy bő évszázad alatt. Néhány évtizedes fáziskéséssel az általános művészeti irányzatok jellemzői is megjelentek a paraszti sírköveken, akadt köztük a barokk, rokokó, klasszicizmus stílusjegyeit magán viselő példány is. A Havadtőn dolgozó 18–19. századi kőfaragók naiv és művészi kivitelezésű munkái egy székelyföldi közösség értékszemléletét, világlátását, az emlékállítás idealizált és gyakorlati megvalósulásának buktatóit, sikereit, törekvéseit is elénk helyezik. Formaviláguk, stílusuk, díszítményeik révén fokozatosan a helyi kultúra termékeivé váltak.

K U L C S S Z A V A K: sírjel, Kis-Küküllő mente, kőfaragás, naiv művészet, jelkép

Közösség és temető

Az emberi közösségekben a születés magában hordozza az elmúlás bizonyosságát is. E természeti törvény felismerése és felfogása, a halál gondolatával való foglalkozás, a halálra való készülés, majd az elhunytira való emlékezés külön-

bözteti meg az embert a többi élőlénytől.¹ A halál tudata kultúraformáló erő, mindazokat az ismereteket, szokásokat, rítusokat és intézményeket, amelyek a halállal és az elmúlással kapcsolatosak, az adott társadalom kultúrája kodifikálja, az egyén ezekkel a kultúrát jellemző jelekben találkozik. A társadalom eligazítást nyújt és időről időre felméri tagjai körében a halálkép világképbe történő ágyazottságát, az élők és a holtak viszonyáról alkotott tudást és ismereteket, cselekvési stratégiákat.² A paraszti közösségek önálló elképzelésein alapuló népi vallásosság olyan rítusokat, képzeteket termel és tart fenn, amelyeket az egyház képtelen teljes egészében integrálni, ezért a halállal és a halottal kapcsolatos eljárásokban elfogadott, megtűrt és tiltott viselkedések egyaránt előfordulnak.³

A paraszttemetőkkel foglalkozó kutatók közül sokan párhuzamot vontak a falu és a temető, élők és holtak térfele, élő falu és halott falu között.⁴ Ennek a megfigyelésnek köszönhetően ismerték fel, hogy a temetők voltaképpen az élő települések képére vannak kialakítva, a városi temetők keskeny útjaikkal a várost, a falusi temetők szabadon kanyargó ösvényeikkel a falu térszerkezetét idézik. Élet és halál a tradicionális kultúrákban nem válik élesen szét egymástól, a halottak település közepére vagy peremére pozicionált térfelét gyakran látogetták, az ide ültetett fák és füvek hasznát számban tartották.

László Gyula szerint a régi temető lényegében egy olyan halott falu, amelyben az élő falu gazdasági és társadalmi törvényei hatnak, Balassa Iván megfigyelésében a temető egy olyan közösség, melyben az élő közösségben működő sajátosságok, szabályok érvényesülnek.⁵

A temetők dombokra, száraz magaslatokra történő helyezése már az Árpád-korban kialakult. Az elhunytakat azzal a szándékkal temették magasabban fekvő helyekre, hogy megvédjék a talajvíz vagy az áradások ellen. „Az élő el tud menekülni, ha jön az ár, de a halott nem” – magyarázták az okokat.⁶ Másrészt a halottak figyelemmel követték az élőket, ellenőrizték, hogy megfogadták-e

1 Kunt 1995, 83.

2 Kunt 1995, 31., 34.

3 Vö. Kunt 1995, 89.

4 Balassa 1989.; Kunt 1995.; Péterfy 2005.

5 Balassa 1989, 72.

6 Kunt 1995, 229.

tanácsaikat, útmutatásaikat, segíthették is őket. A temetőket legtöbbször a településtől keleti irányban alakították ki, hisz a hiedelmek szerint az északi oldal a gonosz szellemek tanyája.⁷

A Kis-Küküllő és a Nyárád, valamint mellékfolyóik völgyeiben fekvő települések többségén a jelenlegi köztemetők kialakulása két-három évszázaddal ezelőttre tehető, helyenként az elhunytak anyagi helyzete és a több felekezet alapján több temető is használatban volt. Balavásáran például 1864-ig a szegényeknek külön temetőjük volt. Az újparasztokat (cigányok) a temető szélében helyezték végső nyughelyre, a zsidók minden faluban elkülönülten temetkeztek.⁸

Erdély-szerte szokásban volt – a közigazgatási tiltás ellenére –, hogy azokon a településeken, amelyeken a családi telkek a temetőig nyúlnak, a saját kertbe temetkeztek, így például Havadtőn, Nagykendén, Bözödön, Bözödújfaluban, Ravában, Ádámoson és sok más faluban. Havadtőn 1882-ben özvegy Kiss Andrásné született Csiszér Zsuzsánna elhalálozási dátuma után az anyakönyvvezető a temetés helyeként megjegyezte: „saját kertje”.⁹

Telken kívüli családi kertben is találunk sírkerteket, Havadtőn ilyen a Kovács-temető, Nyárádszentmártonban a Rozsnyay-sírkert, Nyárádgálfalván a Csiki és Fekete családok sírkertje. Sokfelé a határ dombos részén elszórtan fekvő családi kertekbe, másutt a szőlőben levő családi sírokba, vagy egykori földjeik végébe, valamint a közös temető körüli családi sírkertekbe temetkeznek.¹⁰ Havadtőn a dombra rúgó telkeknél egy-két sírból álló családi temetők is léteznek.

A társadalmi hovatartozás hangsúlyozása elsősorban a temetőn belül elfoglalt hely, később a halott emlékére készült sírjel minőségében jutott kifejezésre. Az utóbbi két évszázadban a társadalom tagolódása a temetőben is megnyilvánult a nemzeti és családi temetkezésekben, a rokonság igyekezett egymás mellé temetkezni, így családi, nagycsaládi csoportok alakultak ki, olykor a szomszédság tovább élését is meg lehet figyelni a székelyföldi temetőkben, ahol

7 Balassa 1989, 16.

8 Kunt 1987, 217.

9 MMÁlt HRA I.

10 Adorjáni 1986, 63.; Péterfy 2005, 222.

a sírokat nem sorban, hanem csoportosan ássák.¹¹ A házastársak egymás mellé temetése a 17–18. században az igények változása miatt vált szokássá, Havadtón a 19. században már ritkán hantolták egymástól távolabb a házastársakat.¹²

Korábbi századokban a temetőket kapuval, kerítéssel, árokkal vagy sövény-nyel választották el a külső területektől. Napjainkban a legtöbb temetőt bekerítik, helyenként a természetes környezet – árok, domb, erdő – eleve elhatárolja a temetőt. Havadtón a régi köztemető két árok által körbefogott domboldal, az alsó szélét pedig a határba vezető út választja el a kertektől.

Székelőföld paraszti temetőiben a sírok tájolása kelet–nyugat irányú, ám némely településen – például Nyárádgálfalván és Ravában – helyi sajátosságként észak–dél irányban temetkeznek. A felhantolt sírt minden esetben megjelölik. Sok évszázados szokás szerint régebben az elhunyt fejéhez vagy lábához emlékjel gyanánt fát ültettek, ezt az aktust egyes kutatók az ősi hitvilág életfa motívumával is összefüggésbe hozzák. Tény viszont, hogy a régi temetők ma is tele vannak gyümölcsfákkal – szilva, dió, alma – és díszfákkal – akác, orgona, bukszus. Térségünk egyes településein a 20. század első évtizedében a sírokat csak az egy éves gyászidőt követően kapálták fel, virágot – rózsza, viola, szegfű, nefelejcs, liliom – ültettek a sírra,¹³ máshol engedték, hogy a természet visszahódítsa, benője a fű. A virágágyások készítése általánosan a 20. század közepétől terjedt el,¹⁴ de a hozzátartozók elhalásával néhány évtized karbantartás után valamennyi sír újra befüvesedik.

A sírjel a halott sírjára helyezett új test – fejfa, bálvány –, ahová a lélek megterhet, díszítése a halott nemét, korát, rangját, foglalkozását jelezte, az írástudás elterjedésével pedig a szimbólumok nyelve egy új médiummal egészült ki, a prózai vagy verses epitáfiumokkal.¹⁵

A Kis-Küküllő mente és Székelőföld sírköves településeinek temetőiben legkorábbi a 18. századtól maradtak fenn datált sírkövek. Péterfy László szerint korábban is lehettek terméskövből állított egyszerű sírjelek; azokat csupán

11 Balassa 1989, 72.; Adorjáni 1986.

12 Lásd Keszeg 2008, 318.

13 Sámuel 1918, 104.

14 Péterfy 2005, 25.

15 Adorjáni 1986.

jelként, felirat és alakítás nélkül helyezték a sírokra. Kutatásai során az 1960–70-es években több ilyen kő is fellelhető volt a Kis-Küküllő és a Nyárád menti temetőekben, melyeknek az ősi hiedelem szerint a halott lelkét megkötő szerepük volt.¹⁶ Havadtön a régi köztemetőben még négy évtized múltán is találtunk néhány olyan méretesebb görgeteg követ, amely – ismerve a temető talaját – bizonyára nem a temetődomb agyagos talajában „termett”, hanem máshonnan került oda.

Falvakon is legkorábban csak az előkelőbb származású halottaknak állítottak sírkövet patakból kiemelt lapos, faragatlan kő sírjelet, melyre rávésték a halott nevét.¹⁷ Egyes településeken a 18. század végi, máshol a 19. század harmadik-negyedik évtizedéből datált sírkövek számítanak réginek. Sámuel Aladár Kisküküllő vármegyében legrégebbiként az 1707-es oláhocsárdi követ említi.¹⁸

A viszonylagos késői megjelenése ellenére a kő sírjel nagy változáson ment át egy bő évszázad alatt. Néhány évtizedes fáziskéséssel az általános művészeti irányzatok jellemzői is megjelentek a paraszti sírköveken, akadt köztük a barokk, rokokó, klasszicizmus stílusjegyeit magán viselő példány is.¹⁹ A 19. század végén és a 20. század elején a jobb módúak már terméskőből vagy gránitból, a valóban tehetősek carrarai márványból állítottak sírkövet szeretteiknek.²⁰ Kunt Ernő hívja fel a figyelmet, hogy a sírköveken többféle kódolási mód egymásra rétegződése figyelhető meg, a térbeli tagolás, a forma és a díszítés később síkdíszítményként a felületre vitt szimbólumokkal bővül, a szöveg pedig a szimbólumok kiüresedése után került a köré, majd azt újabban a fénykép egészítette ki.²¹

Kunt Ernő szerint a társadalom annyira magától értetődőnek és természetesnek találta saját fennállását, annyira bízott hagyományai erejében, hogy nem akart mindenáron kiterjeszkedni az időben, ezért sírjeleit nem készítette időálló anyagból.²² Érvelése a fejfás temetőkre igaz lehet, látnunk kell azonban, hogy

16 Lásd Péterfy 2005, 15.

17 Péterfy 2005, 68–70.

18 Sámuel 1918, 104.

19 Balassa 1989, 54.

20 Sámuel 1918, 104.

21 Kunt 1987, 232.

22 Kunt 1987, 235.

egyes falusi közösségekben az utóbbi évszázadokban egyre szélesebb körben igényelték a vésett-faragott kő jelentette síremléket, a tehetős személyeken kívül a szegényebbek is szerényebb köveket állítottak hozzátartozóik sírjára.

Sírkőfaragás a Kis-Küküllő mentén

A Kis-Küküllő völgye a 19. század végén erdélyi viszonylatban is elhanyagolt-nak számított, amellet, hogy a térség alsóbb része bővelkedett bortermő területekben, valamint a mezőgazdasági és erdei termékek mellett a parajdi só is komoly keresletre tartott számot. A térségben nem alakultak ki városok, s így hiányzott a tőkeerős polgárság, amely megfelelő súllyal igényelhetette volna az infrastrukturális fejlesztéseket. Abban a vállalkozásban, amely során végül a térség szóba jöhetett vasútépítési szempontból, a vármegyei terület nagybirtokosainak volt jelentős szerepe.²³

„Az infrastruktúra fejlesztések történetében a vasútépítés volt az első olyan vállalkozás, amely hatással volt a hagyományos társadalmi érintkezési formákra, megváltoztatta az emberiség tér és idő fogalmát. A vasút átalakította az általa érintett természeti és emberlakta táj képét. A gőzmozdony diadalmas útjában a XIX. század embere a gazdasági és társadalmi gondok megoldását látta.”²⁴

A két világháború közötti időben az úthálózat erőteljesen leromlott, teljesen elhanyagolt volt, többségük kavicsolt, beton- vagy aszfaltburkolat még nem létezett a vizsgált térségben, útépítési munkálatok nem történetek a Székelyföldön.²⁵ A települések jobb esetben kövezett földút kötötte össze; ez az időjárási viszonyok szerint volt könnyebben vagy nehezebben járható.

Az Észak-Erdély visszacsatolása után megjelentetett Székelyföld-monográfia közlekedési viszonyokat bemutató képe 1941-ben meglehetősen elmarasztaló: a „bőségesen felszínre kerülő agyag nemcsak azzal nyom bélyeget e vidékre,

23 Gidó 2007.

24 Gidó 2010, 141.

25 Gidó – László 2006, 26.

hogy itt fejlődött ki legjobban a fazekasság,²⁶ hanem esős időben mindenki tapasztalhatja az agyagos talaj visszatartó, vendégszerető természetét. Ezért csúfolják a környékiek e vidéket a sok agyaga miatt »Szikonyország«-nak!²⁷

A népszámlálási adatok szerint Havadtő népessége az 1950–60-as években tetőzött 1024 személlyel, azóta fokozatosan csökken a létszám, 2002-re 877-en,²⁸ 2011-re 857-en maradtak a faluban²⁹ – kevesebben, mint 1850-ben. A lakosság alapfoglalkozása a földművelés és az állattartás, de már a korábbi századokban is sok mesterember került ki a közösségből, akik a térség falvaiban ácsként, kőművesként, asztalosként dolgoztak. A 19. században többen erdőléssel, famegmunkálással, kerékkészítéssel keresték kenyerüket. A terméskőfaragó szakma helyi megjelenése a 18–19. század fordulójára tehető.

A kőfaragás mint falusi kismesterség a kézművesség, a háziipar és a népművészet határán mozgó hagyományos tevékenység. A mesterség körébe tartozik mindennemű olyan munkavégzés, amely a kő megmunkálására irányul, és amely során építkezéseknél használatos elemek, emlékjelek vagy használati tárgyak készülnek. Specialista művelője a *kőfaragó*, akit eredetileg kőművesnek neveztek, de később a fogalom a falrakó építőmesterek jelölésére szűkült.³⁰ A középkori oklevelekben emlegetett *kővágó* pedig kőfejtőt, kőbányászt jelölt, aki előkészítette a kőfaragó számára a szükséges kőtömböket, de gyakran végezte mindkét tevékenységet ugyanaz a személy. A kővágó és a kőfaragó kifejezések egyben megjelölték a két különálló munkafázist, a kő kitermelését és megmunkálását, azaz minőségileg is elkülönítették a durvább és a finomabb, művészi munkát.³¹

A Kárpát-medencében az üledékes (homokkő, mészkő), a vulkáni eredetű (andezit, bazalt) és az átalakult (márvány) kőzetek kitermelését és felhasználását egyaránt végezték. A népi kőfaragók főként gyakorlati szakértelemmel bír-

26 A 10 kilométerre fekvő Makfalván.

27 Dávid 1941, 16.

28 Az adatok forrása: Varga é. n. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/msetn02.pdf>
Letöltés: 2021. augusztus 17.

29 www.recensamantromania.ro/rezultate-2/ Letöltés: 2021. augusztus 17.

30 Filep 1980, 296–298.

31 Juhász 1991, 630.

tak: a feltárt kő tulajdonságai (színe, összetétele, keménysége) és felhasználási módja szerint pontosan megkülönböztették a kőzetek fajtáit, a geológiai (tudományos) elnevezéseit azonban legtöbbször nem ismerték.

A kőfaragás Kárpát-medencei kialakulásában a minőségi nyersanyagot biztosító bányák játszották a legfontosabb szerepet, a szakemberek elsősorban a bányák szomszédságába tömörültek, ahol kőfaragó műhelyek, központok jöttek létre. Erdélyben – pl. Homoródjánosfalván – már a rómaiak idején művelték a kőbányászatot.³²

Orbán Balázs a Nyárád és a Küküllő fölé magasodó Bekecs-hegy alatti települések leírásánál kitér a kőfaragásnak kedvező természetföldrajzi adottságra: „a Bekecsen másutt is nagy mennyiségben fordul elő azon finom szemcsés trachyt-porphir, mi könnyen idomítható levén, fölséges épületanyagot nyújt; hogy a régiebb időkben, valószínűleg már a – jó épületanyagokat szakértőleg felkutató – rómaiak korában is műveltettek itt bányák, arról több a rómaiak modorában nyitva mívelt kőbánya-mélyedés tanuskodik. Sőt a *Faragó kútjánál* mutatják azon kőbányákat is, honnan a berekereszturi templom köveit kivágták.”³³

Havadtót és térségét a Kis-Küküllő és az abba szaladó kisebb patakok mentén televény homokos talaj, a domboldalakon omladékos, sárga agyagos talaj jellemzi, a dombok gyakori alkotóeleme a réteges szerkezetű homokkő, a pala, a homok és a szikla.³⁴ A kövecses domboldal rendszerint „nagyon szorgalmas művelés s szakadatlan trágyázás által lesz termelővé, sőt vizenyős években így is meghiusítja a gazda reményeit”.³⁵ A Kis-Küküllő termékenyebb tere is csak kettős fogattal volt művelhető a 19. században, másutt négyes fogatra is szükség volt a szántáshoz.³⁶

Péterfy László szerint a kovás vagy meszes tartalmú üledékes származású homokkő előfordulási területe átszeli a két Homoród, a Nagy- és Kis-Küküllő és a Nyárád és mellékvizeinek völgyét. A homokkő sávokban lelhető fel, dom-

32 Juhász 1991, 621.

33 Orbán 1868–1873. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/161.html> Letöltés: 2021. augusztus 17.

34 Vö. Kozma [1879] 2008, 137.; Bartos 2005.

35 Orbán 1868–1873.

36 Kozma [1879] 2008, 137.

bok oldalában, suvadásokban, patakok medrében, mélyebbre nyomott eke által megakasztva. Építőanyagként templomok, cintermek, tornyok falazásához használták, de számos példát találni kerékvetőként, kapuoszlopként, küszöbként, malomköként, asztallapként hasznosított homokkőre, s a 19. század elejétől a 20. század közepéig ez volt az alapanyaga a faragott népi sírköveknek is.³⁷

A havadtói református egyház iratai között Péterfy egy 1862-es bejegyzésben találta azt a presbitériumi utasítást, amely kimondja, hogy „senki követ ne hordjon kereskedés végett, amíg az egyház kőkerítése meg nem lesz.”³⁸ Terméskövek értékesítésével, építkezéseknél történő felhasználásával több esetben is foglalkozik a helyi egyházvezetés a meglévő jegyzőkönyvek tanúsága szerint. Többször is arra utasítják a híveket, hogy meghatározott mennyiségű követ szállítsanak az egyházi építkezések céljára. Az 1877. augusztus 6-i gyűlésen arról határoztak, hogy le kell bontani a parókiához tartozó régi csúrt és az istállókat, hogy hozzáfoghassanak az újak építéséhez, akik pedig a kirótt 3 szekér követ nem szállították le, azokat fel kell szólítani, hogy teljesítsék kötelezettségüket.³⁹ Kevéssel később újra előkerült a téma, mivel az építkezéssel nem haladtak a tervek szerint: a református hívek összesen 57 szekér kő elmaradást kellett volna bepótoljanak.⁴⁰ Másfél évtizeddel később arról találunk információt, hogy a templom mellé felhúzott különféle építmények – sütőház, cinterem – tűzveszélyessége miatt a szomszéd kifogást emelt, a presbitériumi állásfoglalás azonban egyértelművé teszi, hogy az említett épületek terméskőből készültek: „S hogy az említett épület tűzfészek lenne azt merőben tagadjuk, mert csaknem az egész épület termés kőből van építve, egy kis nem veszélyes helyen levő falat kivéve, cserépfedél alá téglakéményel.”⁴¹

A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota című nagy ívű gazdasági monográfiájában Kozma Ferenc a kőfaragást is megemlíti a 19. század utolsó negyedének háziiparai sorában. Maros-(Torda)-megyében, ahová Havadtő

37 Péterfy 2005, 14.

38 Péterfy 2005, 15. A szóban forgó jegyzőkönyvnek azóta nyoma veszett, az adatot nem sikerült leellenőrizni, kontextualizálni.

39 HRE Pj 1876–1898, 18.

40 HRE Pj 1876–1898, 22.

41 HRE Pj 1876–1898, 302.

is tartozott az adott korban, csupán Havad települést említi a szerző, egyetlen kőfaragóval. (Leltárába az engedéllyel rendelkező mesterek kerültek, akik adót is fizettek jövedelmük után.) A szomszédos Udvarhely megyéből több információja is van, tudomása szerint Jánosfalva, Énlaka, Remete, Gepes falvakban is foglalkoznak a kő megmunkálásával.⁴² Árak tekintetében eléggé borsosnak találjuk a faragott sírköveket. Amikor egy pár csizma 2–10 forint, egy szekér vasalással együtt 16–45 forint, egy hízott sertés 30–60 forintot ért, egy közelebbi vidékre szállított és ott felállított sírkőért 30–100 forint közötti összeget kért el a faragó.⁴³ Péterfy nagykendi adatközlője szerint a 20. század elején terméskövel a Kis-Küküllő völgyéből a havadtőieken kívül a csöbiek és a ravaiak, a Nyárad mentéről a szentimreiek és a bedeiek is kereskedtek.⁴⁴

Kőfaragók a 19. században

A kőfaragás fortélyainak ismerete mellett még egy fontos képesség birtokában kellett annak lennie, aki sírkőfaragásra adta a fejét: tudnia kellett írni és olvasni. Havadtón 1857-ben és 1869-ben végeztek népszámlálást. Ez utóbbi családlapos íveibe az alfabetizáció kérdése is bekerült, így megtudjuk, hogy a 19. század második felében a faluban igen alacsony volt az írástudók száma. A lajstromba vett 674 személy közül csak 78-an voltak írástudók (11,57%) – ám köztük számolnunk kell az iskolába járó gyermekekkel, lányokkal, valamint két-három népesebb zsidó család valamennyi tagjával –, 596 fő (82,94%) pedig analfabétaként került nyilvántartásba.⁴⁵

Sebestyén Károly a háromszéki Árkos faragott sírkövei kapcsán úgy vélte, hogy a 18–19. században hirtelen feltűnő foglalkozás a székelyek körében azoknak a katonáknak köszönhető, akik a napóleoni háborúkban külföldi példákkal szembesülve szerencsét próbáltak szülőfalujukban is a kőfaragással.⁴⁶ Saját adataink is

42 Kozma [1879] 2008, 312.

43 Kozma [1879] 2008, 312–313.

44 Péterfy 2005, 14.

45 MMÁLt Na 1870.

46 Sebestyén 1907, 110., lásd még Szőcsné Gazda 2012.

megerősítik az idegenben látott példák alapján kipróbált mesterség gondolatát, Havadtő kiemelkedő kőfaragója például a szülőfalujától távol honvédként szolgált 1848-ban – bár mives sírköveket korábban is faragott. Műveltségéről a falu egykori papja is elismerőleg nyilatkozott időskori visszaemlékezéseiben: „A vén nyugdíjas 48-as honvéd kőfaragó Menyhárt Károly, aki mellesleg olvasott ember volt, ezen kívül festegetett is – az összes magyar királyokat, erdélyi fejedelmeket mind lefestette pléhtáblára – elnevezett engem világhódító Nagy Sándornak, a macedónok királyának. Ismerte jól a magyarok történelmét – egy ideig falusi tanító és jegyzője volt a községnek – gyakran tartott nekem előadásokat a történelemből, a 48-as szabadságharcról, Bem tábornokról és Petőfiről, a piski, vízaknai, segesvári csatákról, amiket áhítatos lélekkel hallgattam, hisz többet tudott, mint a mesterünk.”⁴⁷

Meglepő adatra bukkantunk a fent idézett önéletírásban. Nagy Sándor, Havadtő későbbi lévita tanítója, majd református egyházának papja gyermekként, 10–12 éves korában, apja ezermesterség iránti szenvedélyét örököelve maga is kipróbálta a kőfaragást, sőt, mint írja, kisebb, mives sírköveket is faragott. „Máskor meg ellestem a szomszédunkban levő kőfaragó munkáját. Az öreg Samu cigány csinált nekem kőfaragó szerszámokat s hozzáfogtam a kőfaragáshoz. Elég csinos, kisebb sírköveket faragtam – virágos fejjel és szép betűkkel.”⁴⁸ Ha hihetünk ennek a visszaemlékezésnek – az eddigi ellenőrzött adatok szerint semmi okunk kételkedni –, akkor az ismertté vált kőfaragók mellett számolnunk kell olyan egyéni próbálkozásokkal, amelyek a temető hivatásosok által készített kövei közé vegyülve megnehezítik a mesterek azonosítását. Ráadásul a legtöbb kőfaragó nem látta el aláírással, mesterjeggyel munkáját, így az azonosítás tekintetében jórészt sötétben tapogatózunk. A felekezeti hovatartozás sem volt mérvadó, a kőfaragók a más vallású elhunytak számára is készítettek sírkövet, így a református kőfaragó katolikus és görögkatolikus falubelije számára is elkészítette a síremléket.

Havadtő régi temetőjének a feltárással 421 darab homokkőből faragott régi sírkövet vehettünk nyilvántartásba és elemezhattunk felirataikat, sajátos jegyeiket. Péterfy László kötete és a terepmunka alapján tucatnyi sírkőfaragó munkái lelhetők fel a havadtői temetőben, egy részük egyértelműen kontár,

47 Nagy 2018, 22.

48 Nagy 2018, 23.

egyszeri alkalomra vett kézbe kőfaragó szerszámot. Időrendi sorrendben alkotásaik szerint az alábbi alkotókat és alkotói szakaszokat különböztettük meg:

1. 1795-től több ismeretlen;
2. 1821–1848 Szopos István armalista;
3. 1840–1893 Menyhárt Károly segédtanító;
4. a 19. század második felétől a szakirodalom szerint: idős Kerekes János;
5. 1892-ből E. K. monogram (sem 1857-ben, sem 1869-ben nincs E-vel kezdődő családnév, így elképzelhető, hogy máshol készült a kő);
6. 1898-tól M. A. szignó (véltetően Menyhárt Andrásról van szó);
7. a 19. század végén a szakirodalom szerint: Menyhárt Árpád (Menyhárt Károly fia)
8. a 19–20. századok fordulóján Kerekes Mihály (Kerekes János fia);
9. a 20. század első felében a szakirodalom szerint: Menyhárt András (Menyhárt Károly unokája);
10. a 20. század első évtizedeiben a szakirodalom szerint ifj. Kerekes János alkotott, de az anyakönyvek szerint idős Kerekes Jánosnak nem volt János nevű fia);
11. idegenben készült kövek idegen mesterei.

Jelképek és motívumok

Havadtő régi temetőjének kutatása nyomán megállapítható, hogy a 19. század első felében a sírkőállítás a család részéről jelentős anyagi erőfeszítést, a kőfaragó részéről szakmai kihívást jelentett – bár az alfabetizációs állapotokat látva valószínűleg nem a nyelvezet, hanem a forma és a díszítmény lehetett az, ami alapján a kőfaragót szakmailag megítélte a helyi közösség.

A kőfaragás helyi megjelenését követően a 19. század második felében állított kövek változatossága arra utal, hogy a sírkőfaragók gazdag kínálattal és alkalmazkodó készséggel igyekeztek megrendelőket szerezni.⁴⁹ Egészen a 19. szá-

49 Péterfy 2005, 38.

zad végéig érezhető a kövek üzenetén, művészi vagy puritán kivitelezésén, hogy az elhunyt személy milyen helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában. Havadtő 18. század végétől vezetett egyházi anyakönyveiben 1834-től megjelent az elhunyt származása is: a kategorizálás valószínűleg az anyakönyvet vezető beszőlő lelkész ambícióját tükrözte. Az *armalista*, *sellér*, *Szabad Szekel* megnevezések azonban csakhamar eltűntek az anyakönyvekből, jól nyomon követhetően a feudális berendezkedést felszámoló 1848-as szabadságharc évétől. A 19. század második felében az elhunyt társadalmi státusát és vagyoni helyzetet a *marhás gazdák* és *gyalogszerekek* kifejezésekkel érzékeltették.

A felhasznált kőanyag több típusú homokkő, ritkább esetben andezit vagy trachit. A faragás technikájára a 19. század első felében a vésés jellemző, Menyhárt Károly sírkövei közül több domború faragással készült a század közepén. Abból, hogy csak az ő művein találkozunk a domború faragással, arra következtethetünk, hogy a konkurens kőfaragók nem tudták művészetüket hasonló tökélyre fejleszteni.

A betűtípusok igen változatosak. A legkorábbiak közt is találunk kézírásos megoldást, de szálkás, talpas antikva betűkkel feliratozott köveket is. Egy erősen degradálódott, trombitás angyal ábrázoló kő utolsó betűtöredékei gótikus jellegű fraktúr írásjelekre engednek következtetni.

A köveken alkalmazott díszítőmotívumok közt a leggyakoribb a virágornamentika. A legkorábbi virágos díszítmény megfogalmazása a Menyhárt Károly és a Szopos István sírkövein nagyjából azonos: a kő felső felén egy középre helyezett tulipánból két oldalra nyíló két tulipán, valamint a kő két oldalán felfuttatott szárból középre nyíló két tulipán díszítmény tűnik fel több kövön is. (1. kép)

Menyhárt kövei néhány év leforgása alatt hatalmas változást mutatnak: a faragó mind a kő alakjában, mind díszítményében teljesen egyedi hangot ütött meg; ezeket kortársai nem utánozhatták. A korai köveken a növényi ornamentika számtalan variánsában megtalálható a köveken: az indás, leveles, virágos díszítés mellett olaszorsóból kinövő virágcsokor, valamint cserépbe helyezett virág is több követ díszít.

Malonyay Dezső népművészeti monográfiájában megjegyezte, hogy „ritkaság számba megy a malomfalvi temető egyik sírkövének egyik alakos díszítése,

mely arckép akarna lenni”. Balassa Iván egyediként tekint arra a Királyfalván álló kőre is, amelyet Kós Károly közölt, melyen egy férfejet véstek a sírkő felső részébe.⁵⁰

A havadtői temetőben több antropomorf ábrázolású sírkő is megtalálható, egy kérdéses példány kivételével mind Menyhárt Károly munkái. A legkorábbi vélhetően az 1844-ben tüdőgyulladásban elhunyt Tar János megyebíró sírköve, a „jo honfi Hiv Férj Gondos gazda és Apa, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgo szorgalomal építettő Megye Biro” emléke a templomtorony domborművével és az elhunyt arcképével díszített egyedi alkotáson került megörökítésre. A Taar Mihály emlékére készített, 1852-es datálású munka különlegesen gazdagon faragott.⁵¹ (2–3. kép) Az ezt követő három évtizedből nem maradt fenn antropomorf alkotás, de az 1880-as évek közepén több darab is készült. 1885-ben saját apja, Menyhárt „Mozses” emlékére állított mindkét oldalán faragott remeket, a hátoldalon apja profilból ábrázolt bajuszos arcképe egy kerek rámban/kiterjesztett félholdban jelenik meg, alatta a magyar címerpajzs a nemzeti hovatartozást és elköteleződést jelzi az utókor számára.

„Kerekes Péter emberi alakot idéző sírköve szintén 1885-ben készült, s bár körplasztikának tűnik, valójában dombormű, mely nem biztos, hogy a Menyhárt Károly alkotása” – vélekedett a faragászati technikákban otthonosan mozgó Péterfy László.⁵²

Mitra Juliánna két éves és három hónapos kisgyermek valószínűleg az 1880-as évek végén hunyt el, a dátum utolsó két száma lekopott a szépen faragott sírkövérről. A koronamotívum szoros rokonságot mutat a Szent Korona-ábrázolásokkal. Alatta egész alakos, mindkét kezében virágot tartó szoknyás, hosszú hajú lány látható.

Bálint János volt m. királyi honvédhuszár számára 1889-ben készült el kisebb méretű, ám kivitelezésében annál díszesebb sírköve: fő motívuma egy lovon ülő csákós, bajuszos huszár.

50 Balassa 1989, 71.

51 A kő a továbbiakban részletesebben is ismertetésre kerül.

52 Az alkotást Péterfy Menyhárt Károly fiának, Jánosnak tulajdonítja. Lásd Péterfy 2005, 90. A levéltári anyag és a feleség sírkőfelirata egybecsengően arról tanúskodik, hogy Károlynak egyetlen fia érte meg a gyermekkort, Árpád.

A fentebb említett trombitás angyalt ábrázoló kő felirata teljesen levált, az alsó részen látható betűtöredékek magas művészi erővel megalkotott munkára utalnak. A szárnyakkal ellátott angyal a felirat fölötti mezőben lebeg. A kő alsó peremén még kivehető az M. K. monogram.

Menyhárt Károly kézírása, melyet az 1850-es évektől az egyházi jegyzőkönyvekben is megtalálunk, ugyanazzal a kalligrafikus kézírásos vonalvezetéssel lett az általa készített kövekbe is bevésvé, ha éppen nem iniciálékkal rövidítette nevét. Hasonló kézírással csak kortársa, szomszédja, Szopos István dolgozott. Szintén Menyhárt Károlyra utal néhány motívum, mely számos kővén feltűnik: az epitáfium után két oldalról behajló, két-két liliomszerű levél; a feliratmező két alsó szélébe vagy az alá faragott három-három befele néző levélből álló apró kompozíció; a kő két peremén diszkréten felfele futó hullámszó, leveles inda.

A feliratok nyelvi megfogalmazása nem mindig egyedi: a szokványos adatok – elhalálozás ideje, név, életkor – olyan szófordulatokba vannak foglalva, amelyek ugyanazon mesterre engednek következtetni. Legkorábbi köveinken a dátum és a név után az „x év után e sírbe tétetet” formula olvasható, kicsivel később az „itt nyugszik e világból kimult XY életének x esztendejében”-típusú szövegek terjedtek el.

Temetőkutatásunk során érdekes információk is felszínre kerültek. Egy 1869-ben elhunyt számára készített újabb stílusú kő bemélyített szövegmezeje egy korábbi sírkő feliratának és díszítményének félig-meddig sikerült eltüntetésével lett kialakítva. Az újabb kő biztosan nem Menyhárt Károly munkája, a korábbi viszont valószínűleg az volt. A kő újrahásznosítására a megbízást vélhetően a családtól kapta a kőfaragó, akinek a rendelkezésére nem újonnan szerzett alapanyagot, hanem egy néhány évtizeddel korábban elhunyt „rég” sírkövét bocsátották. A kő fején, vállain és a domború részeken jól kivehető az egykori virágornamentikás díszítés: a kő két szélén felfele futó vésett vonal a kő nyakán befele hajlik, ez a két szár tartja a központi motívumot, a Menyhárt Károlytól és Szopos Istvántól ismerős tulipánt. A kő új motívuma egy szívből kinövő virág, két oldalra lehajló két-két levéllel és egy-egy bimbóval. Felirata:

ELHERVATT A / VIRÁG MÉG BIMB / BO KORÁBA / SZOMBATI JÚ
/ LIÁNNA 8 ÉV / VES KORÁBA TÉ / TETET E SIR BA / 1869CEDIK ÉV /
ELSŐ NAPJÁN.

Az epitáfium stílári és ortográfiái megoldásai is kétséget kizáróan egy újabb kőfaragó mellett szólnak, vélhetően Kerekes János munkája.

Köveink díszítményének egy csoportját a foglalkozásra utaló eszközök szerepeltetése jelenti. Leggyakrabban az eke, gazdasági szerszámok csokra, szőlőtőke jelenik meg a földműves sírkövén, a honvédek síremlékei keresztbe tett kardot és puskát ábrázoló díszítményűek. Az olvasott, tanult személyek – Menyhárt Károly apja, Mózes, Király István lévita tanító, Gáll Gábor pap – státusát nyitott könyv szimbolizálja. (4. kép) Egyetlen sírkövön kőfaragásra utaló szerszám is feltűnik, egy kétélű csákány egy virág/nap társaságában, a felirat azonban a kő porózussága és rétegzettsége miatt erősen lekopott, nem tudjuk, ki nyugszik alatta.

A sírkövek a legtöbbször nem a temetés napján kerültek a hantra, hanem az első évfordulón, esetleg évekkel, egyes példák szerint akár több évtizeddel később is állíthatták azokat. Az időbeli távolság és a hivatalos okiratok szűkössége miatt megeshetett, hogy évekkel is elvették a kövek datálását, a születés vagy a halál idejét, az évszámok tehát nem minden esetben pontosak.

Varga Mihály és felesége, Nagy Mária egymás mellett álló sírköveit két különböző mester készítette. A korábban elhunyt asszonynak Menyhárt Károly faragott rendkívül díszes síremléket 1851-ben, VARGA MI / HÁLYné + NaGY / MÁRIA + életének 48 / ESZTENDEIben SEP / 3 Kán 1851 / I: M:KÁ: felirattal. (5. kép) A férj szinte három évtizeddel élte túl asszonyát, 1879-ben halt meg, s számára már vélhetően Kerekes János készítette a puritán, egyszerű sírkövet. Felirata: VARGA MIHÁLY / NYUGÓSZIK e SRBA / AKI MEGHÓLT 74 ÉV: / VES KÓRÁBA 1879BE / ÁPRI 13a : ÖZVEGYEN / ÉLT 32 ÉVEKET. Bár kettejük halála között 28 év eltérés van, a hálás utókor emlékezete szerint apjuk 32 évig volt özvegy. Példánk annak a szemléltetésére is kiváló, hogy a többnyire még oralitáson alapuló másfél-két évszázaddal ezelőtti lokális társadalom által *kőbe vésett* adatoknak körültekintéssel érdemes hitelt adni.

A vésett és domború faragással kialakított motívumok, díszítmények mellett már a 20. század második évtizedének a végén megjelent egy új médium az emlékállítás és üzenetközvetítés terén: egy 1918-as datálású homokkőből faragott sírkő felső díszítményének már csak a helye látszik: megjelent az első téglalap alakú fénykép a sírkövön. Bizonyára nem véletlen ez az újító lépés:

a fénykép Kerekes János sírkőfaragó felesége síremlékének központi díszítménye, a domborfaragott virágkoszorú által közrefogott kép bizonyára városon készült, porcelánra égetett arckép lehetett.

A temető falura néző oldalán, közel a mezőre vezető úthoz egy különleges sírkőpár vonja magára a figyelmet. A szimmetrikus, két méternél is magasabb műkő obeliszk mellett egy régi stílusú, homokkőből faragott sírkő található. Mindkét kő ugyanazokról a személyekről szól: Gáll Gábor és neje, Tar Eszter sírkövei. A régebbin nem szerepelnek az elhalálozási dátumok. Ebből arra következtetünk, hogy azt még élükben készítették, a motívumokból sejtethetően még a 19. század utolsó két évtizedében. A nagy valószínűséggel Menyhárt Károly által készített kő fő motívuma a kezében nyitott könyvet tartó palástos alak, alatta ekét húzó két ökör látható. Felirata két szövegtükörbe szedett, a bal oldalon a férfi, a jobb oldalon a felesége rövid élettörténete elevenedik meg. A motívum magyarázatát a versbe szedett szövegben találjuk:

ITT NYUGSZIK / GÁLL GÁBOR / SZÜL: 1842BEN / SZEP: 15ÉN / 30
ÉVIG VOLTAM / PAP. AZTÁN / GAZDA LETTEM / DE A PALÁS / TOMAT
VÉGIG / MEG ŐRIZTEM / M:H:

A felesége egyes szám első személyű vallomása a következő:

ITT NYUGSZIK / TAR ESZTER / SZÜL: 1845BEN / OKTÓBER 16N /
EGÉSZ ÉLETEM / BE AZ ERÉNYT / KÖVETTEM S / JUTALMUL EGY / JO
FÉRJ BOL / DOGÍTOTT EN / GEM M: H:

A jó anyagi helyzetű család leszármazottjának reprezentációs igényeit a több évtizede elkészült homokkő sírjel már nem elégítette ki, ezért az 1920-as években elhunyt szülei emlékére modern obeliszket készíttetett. A végtelenül leegyszerűsített műkő felső felében egy nyitott könyv utal a tanult emberre, alatta a szöveg már harmadik személyben beszél az elhunytakról:

ITT / NYUGSZIK / GÁLL / GÁBOR / SZENGELICEI / REF. LELKÉSZ
/ SZÜL. 1842 / SZEPT 15 / M. H. 1922 / MÁRCIUS 18 / «» / ÉS NEJE / TAR
/ ESZTER / SZÜL 1845 / OKT. 17 M. H. / 1924. OKT. 13 / NYUGALMOK /
LEGYEN / CSENDES / «»

Az egyértelműen reprezentatív céllal készült kövek mellett olyanok is vannak, amelyek a kőfaragó vagy az elhunyt barátainak, falustársainak kegyességéből lettek felállítva. Dombrádi Mihály nap százas 20. század első felében készí-

tett sírköve különleges alakja, szövegének tartalma és versbe szedett volta miatt is jellegzetes, de azért is, mert megörökíti Kerekes Mihály kőfaragó, továbbá Havadi András és Szakács György „köves” nevét, valamint az adományozás tényét – amint írja, ha lett volna rokon, a sírkő árát, azaz néhány ezrest kértek volna.

ITT NYUGSZIK DOMRÁDI / MIHÁLY EGY HIV SZOLGA A / KI HAVADTŐN MINDEN JÓ / GAZDÁNAK VOLT A NAPSZÁMOSA / A MÉG JOL TUDOT DOLGZNI / MINDEN KI KAROLTA VÉNSÉ- / GIBEN SENKI SE ÁLHATA E / SIR KÖVET IRTA KEREKES / MIHÁLY HAVADI ANDRÁS KÜL / ÉS SZAKÁCS GYÖRGY KÖVES / ATÁK EGY PÁR EZERESEIT / LET VOLNA ROKON KÉRIK / VOLNA.

Nem csupán Gáll Gábor pap volt az, aki még életében elkészíttette saját és neje sírkövét. Csiszér János és felesége legyező alakú sírköve már az utolsók közé tartozik, az 1930-as évek közepéről. Ekkor már valószínűleg ifj. Kerekes János és Kerekes Mihály kőfaragó dolgoztak még homokkőből, de már megjelentek az új, műkő vagy öntött beton sírjelek is.

A sírkőfaragók az egyéni munkák mellett nagyon sok hasonló vagy egyforma követ készítettek. Bizonyára nagy újításnak számított a két világháború között, amikor a temetőben felállították az első műkőből készült síremléket. Bandi András 1942-es feliratú sírköve cementes-mozaikos homogén, szemcsés anyagból készült, amely nehezen tartja meg a vésett feliratokat, a betűk élei lekerekedtek, nehezen olvashatóvá váltak. Az 50-es évektől aztán teljesen átálltak a cementes, mozaikos, márvány felhasználásával készült síremlékek készítésére, s ezzel feledésbe merült egy archaikus vonásokat tovább örökítő foglalkozás.

Zárszó

A Havadtőn dolgozó 18–19. századi kőfaragók naiv és művészi kivitelezésű munkái egy székelőföldi közösség értékszempontját, világlátását, az emlékéllátás idealizált és gyakorlati megvalósulásának buktatóit, sikereit, törekvéseit is élénk helyezik. Formaviláguk, stílusuk, díszítményeik révén fokozatosan a helyi kultúra termékeivé váltak.

A sírkőfaragás helyi megjelenésétől számított egy évszázadon keresztül, nagyjából a 19. század végéig az élők és a holtak világában azonos szimbólumokon keresztül fejezték ki az együvé tartozást, a falu és temetője valójában együtt jelentett emberlakta közösséget. Nagy társadalmi és lelki átalakulások vezettek oda, hogy a paraszti világ meghitt, néma gyásza a 20. század első évtizedeire egyre szabványosabb, üzenetükben is nagy szavakat közvetítő gyázpompával cserélődött fel, ebben a külsőségeknek egyre nagyobb lett a szerepe. Falusi temetőnkben is érezhetővé válik már a két világháború között, hogy „a gyáripár és az industrializmus kora legkönnyörtelenebbül a holtakkal bánik el: en gros siratja őket és méretek után szabja az árakat. A halálban mindnyájan egyenlők vagyunk és ennek a hasznát leghamarább a sírkőgyárosok vonták le, akik sietve szüntették be az egyéniséget.”⁵³

53 Nádai 1914, 187–188.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adorjáni 1986.** Adorjáni Rudolf: Temetési szokások a maros-küküllői unitárius egyházkörben. *Keresztény Magvető*, 1986. 4. sz. 214–230.
- Balassa 1989.** Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*. Corvina Kiadó, Budapest, 1989.
- Dávid 1941.** Dávid József (szerk.): *Székelyföld írásban és képen*. „Kaláka” Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1941.
- Filep 1980.** Filep Antal: Kőfaragás. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 3. K–NÉ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 296–298.
- Gidó 2007.** Gidó Csaba: A kis-Küküllő-völgyi vasút a Monarchia korában. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, VII. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2007. 178–210.
- Gidó 2010.** Gidó Csaba: Vasútépítő munkások és vállalkozók Székelyföldön. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, X. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2010. 141–158.
- Gidó – László 2006.** Gidó Csaba – László Márton: Észak-Erdély és Magyarország 1940. évi gazdasági fejlettségének összehasonlítása. *Limes*, 18. évf. (2006) 2. sz. 19–41.
- Juhász 1991.** Juhász Antal: Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. In: Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz III. Kézművesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 620–636.
- Keszeg 2008.** Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet*. Kriza János Néprajzi Társaság – Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2008.
- Kozma [1879] 2008.** Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Hasonmás kiadás. Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, 2008.
- Kunt 1987.** Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- Kunt 1995.** Kunt Ernő: A halál antropológiájához. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 1995. 83–91.

- Nádai 1914.** Nádai Pál: *Az élet művészete*. Franklin, Budapest, 1914.
- Nagy 2008.** Nagy Sándor: *Kispalástos küzdelem (1887–1966)*. Szerk., bevez., jegyz., előszó: Kinda István. Székely Nemzeti Múzeum – Pro Havadtő Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2018.
- Orbán 1868–1973.** Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. I–VI*. Pest és Budapest, 1868–1973. Forrás: mek.oszk.hu. <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/161.html> Letöltés: 2021. augusztus 17.
- Péterfy 2005.** Péterfy László: *Marosszék régi sírkövei*. A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2005.
- Sámuel 1918.** Sámuel Aladár: Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. *Ethnographia*, 29. évf. (1918) 91–106.
- Sebestyén 1907.** Sebestyén Károly: Háromszéki sírkövek. *Néprajzi Értesítő*, VIII. évf. (1907) 1–2. sz. 105–110.
- Szőcsné Gazda 2012.** Szőcsné Gazda Enikő: Falhoz állított múlt. *Háromszék*, 2012. november 2.
- Varga E. é. n.** Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Kovászna, Hargita és Maros megye*. TLA – Pro-Print Könyvkiadó, Budapest – Csíkszereda, é. n.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- HRE Pj 1876–1898 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/2. 1876–1898.
- MMÁLt HRA – Maros Megyei Állami Levéltár, Anyakönyvi fondok, 1013-os és 1014-es dosszié. Havadtői Református Anyakönyv I. 1788–1861.; II. 1862–1883.
- MMÁLt Na 1870 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 204-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1870.

On the boundary of industry and folk art: the art of gravestone carvers in the Kis-Küküllő region

ABSTRACT: According to the traditional interpretation, a grave marker is a new body - a headstone, an idol - placed on the grave of the dead, where the soul can return. Its decoration indicated the sex, age, rank and occupation of the deceased, and with the spread of literacy, the language of symbols was supplemented by a new medium: prose or verse epitaphs. Despite its relatively late appearance, the stone grave marker underwent a major change in the course of a century. After a delay of a few decades, the characteristics of the general artistic trends also appeared on peasant gravestones, including examples of Baroque, Rococo and Classicist styles. The naive and artistically executed works of the 18th-19th century stone carvers active in Havadtő show the values and worldview of a Szekler (Székely) community, the pitfalls, successes and aspirations of the idealised and practical realisation of commemoration. Through their form, style and decoration, they have gradually become products of the local culture.

KEYWORDS: grave marker, Kis-Küküllő region, stone carving, naive art, symbol

MELLÉKLET

**Homokkőből faragott sírkövek
a havadtői régi református temetőben***

* A fényképek a szerző felvételei.

2. kép. Taar Mihály megyebíró sírkövének háta életfa alatt ülő szarvassal és pergamentekercset olvasó keleti vonású emberalakkal

3. kép. Király István lévita pap és ügyvéd sírköve Bibliával és kardot markoló kar ábrázolással

4. kép. Varga Mihály és felesége föld alól előkerült gazdag díszítményű sírköve

5. kép. Tar Jánosné sírköve a havadtői kőfaragás útkereső első periódusából